• ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ •

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ: ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ – Ներածութիւն Հ. Բերոբէ Վ. Զրաֆեանի: Թղթակազմ, ուրուագծ, էջք 224: Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1964: Մատենաշար Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան:

Այս հրատարակութիւնը ընտիր օրինակ մըն է՝ վկայող որ Ս. Ղազարի Մխիթարեան Հայրերը երբեք երկրորդ տեղը չեն ուզեր զբաւել մեր նախնեաց գործերուն հրատարակութեան նուիրական գործին մէջ:

Ներածութեան մէջ՝ Հ. Զրաքեան խըզճամտօրէն եւ մանրակրկիտ կերպով նախ կը ճշդէ Գրիգորիս Արշարունիի ինքնութիւնը, յիշելով նաեւ այդ մասին կատարուած նախկին աշխատութիւնները: Հաւանական կը դնէ որ Գրիգորիս Արշարունի եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլայ 695ին, մեռած 730ին (էջ 13):

էջ 20, Բ. հատուածով կը ներկայացուի Վահան Պատրիկ Կամսարական: Հ. Զրաքեան կը հաստատէ անձին գոյութիւնը հակառակ Հ. Կողեանի կասկածներուն: էջ 24, արաբներէ Դուինի առաջին գրաւումը նշանակած է 641, մինչ Մելիք-Բախչեանի նոր քննութեամբ արաբները Դուին գրաւեցին 640ի Հոկտեմբեր 6ին: (Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, 1964, թիւ 3, էջ 79–90):

Ներածութեան Գ. մասը ձեռագրին մասին է: Այդ գրչագիրը վանքին մատենադարանին թիւ 475, տասնըմէկերորդ դարէ նկատուած, նախ երկաթագիր, յետոյ խոշոր եւ մանր բոլորգրով, որ երկաթագրին նմանեցուած է, հաւանաբար Գէորգ Մեղրիկ վարդապետի մեկնութեամբ: Դ. մասը հմտօրէն պատրաստուած ուսումնասիրութիւն մըն է «Առաջաւորաց եւ Քառասնորդաց պահքեր» խորագրով, որուն կը յաջորդէ Ներածութեան վերջի մասը «Համառօտ Բովանդակութիւն Մեկնութեան 34 գլուխներու կարեւոր եւ ցայտուն կէտերուն», որ երկարագոյն եւ խիստ շահեկան մասերէն է ու կ'տարածէ էջ 81: էջ 83 կը սկսի բնագիրը, ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ:

Շահեկան եւ հաճելի է բնագրին ընթերցումը, բնախօսական տուեալներով լեցուն:

Շնորհապարտ ենք Հ. Զրաքեանի՝ հետաքրքրական բնագիրը մատչելի ընելուն համար, եւ նամանաւանդ մեզի տալուն համար առաջնակարգ ուսումնասիրութիւն մը:

* * *

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ – Աշխատասիրեց Վ. Բդոյեան: Հատոր Ա., լաթակազմ, քառածալ, էջք 296, բազմաթիւ գունաւոր եւ միագոյն նկարներով: Երեւան 1963:

Բդոյեան ցարդ մեր մօտ չուսումնասիրուած շահեկան նիւթ մըն է, որ կը ներկայացնէ: Արդարեւ անցեալին շատեր գրի առեր են խաղեր. Գարեգին Վ. Սրուանձտեան, Պերճ Պռոշեան, Մ. Մխիթարեան եւ ուրիշներ, սակայն Բդոյեանի կը պարտինք անոնց այսպէս գիտական մշակումով ներկայացուիլը:

Ներածութիւնը կը սկսի էջ 5: Բդոյեան կը թուէ խաղին արժէքը մանկական տարիքովներու համար: Մենք հոս պիտի աւելցնենք որ խաղը մեծին ու փոքրին մէջ ալ կը զարգացնէ աչալրջութիւն, սրբամտութիւն, ձեռնահասութիւն, խոհեմութիւն, եւայլն:

Անմիջապէս ըսենք որ ցաւալի կը գտնենք արտաքոյ անհարգատութիւններ, ինչպէս տոպոնիմիկան, ռելյեֆից, պրոցես, ապորտ եւայլն, որոնք տգեղօրէն կը խաթարեն Բդոյեանի հայերէնը:

Բդոյեան երախտագիտօրէն կը յիշէ իրեն աշխատակցողները, ինչպէս Մ. Մամիկոնեան, Ն. Թորամանեան, Վաղինակ Վարդանեան եւ շատ ուրիշներ, որոնց գործակցութեան շնորհիւ կարելի եղած է հաւաքել մեծարժէք նիւթ:

էջ 13, Բ. սիւն, ի շարս Հայկի, Արայի, Եւրն., պէտք էր յիշել նաեւ Տրդատի մասին ուանդուած կրկէսային խաղերու մասնակից ըլլալը:

էջ 23, կը սկսի բուն ուսումնասիրութիւնը «Հասարակական բնոյթի խաղերի հենը «Հասարակական բնոյթի խաղերի հենը» ընդհանուր խորագրին տակ, տարօրինակ» ընդհանուր խորագրին տակ, ուր համեմատութիւններ ու մերձեցումներ կը կատարուին:

էջ 65ով կը տրուին բնագրերը: Գործը բնական է մեծապէս շահեկան է նաեւ իր պատկերներով, որոնք առատօրէն տրուած են եւ լիապէս կը պատկերացնեն ներկայացուած խաղերը: Թռչնորսութեան մասին կը խօսուի էջ 205–212: Կը յիշեմ մանր թռչուններ որսալու կերպ մը ալ, որ չի յիշուիր հոս: Ոտիկներու վրայ (կանանչամանուր պատրաստուած (կանանչ-դոյն) խէժ պատելով՝ զանոնք ծառերու վրայ կը տեղաւորէին եւ մանր թռչուններ անոնց վրայ թառած ատեն, անոնց փակ-չելով՝ կը բռնուէին:

Գնահատելի գործ մը կը նկատենք, հաւաքական ընթերցանութեան համար ալ զուարճալի, եւ կը մաղթենք որ Բդոյեան չուշանայ յաջորդ հատորը հրատարակելու:

* * *

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐ ԵՒ ԳԱՐԱԳՈՐԾ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐ – Գրեց Ս. Բարխուդարեան: Լաթակազմ, քառածալ, նկարազարդ, 220 էջ եւ 95 նկարներ գրքին վերջը: Երեւան 1963:

Շահեկան աշխատութիւն մըն է որ հեղինակը ձօնած է Մեսրոպ Մաշտոցին իբր «Հայ ոգու յաւերժական ճարտարապետ»:

Հայ ճարտարապետներու եւ քարագործ վարպետներու նուիրուած իր ամփոփ աշխատանք, որքան որ կը յիշեմ, ասիկա առաջին գործն է որ լոյս տեսած է: Գործը նուիրուած է Ա.) ճարտարապետներու, Բ) Քանդակագործող վարպետներու, Գ) Արձանագիր վարպետներու (գրիչներ), Դ) Քարտաշ, որմնադիր, եւն., վարպետներու: Նախ կը պարզէ որ յիշատակուած գործածուած «վարդապետ», «վարդապետ» կրօնական իմաստով պէտք չէ առնել, այլ պարզապէս «վարպետ – ճարտարապետ»: Իսկ «կազմող», պարզապէս քարագործ – քանդակագործներէ գործածուած է: «Կազմող» սակայն կրնայ, ըստ իս, նշանակել նաեւ քանդակագործներ գծող: Բարխուդարեան իր պրպտումներով կ'ցրակացնէ նաեւ որ «վարդապետ» կոչումը, երբ այլեւս կրօնական նշանակութիւն ըստացեր է ԺԲ. դարուն, յիշատակութիւնները առոր տեղ գործածեր են «վարդապետ» ձեւը, որ ուշ միջնադարին եղեր է սովորական վարպետ:

Երկրորդ գլուխով կը սկսի ներկայացնել ճարտարապետները: Իսրայէլ Գոռադճեցի (Է. դար), Յոհան, Թոդոսակ (Է. դար), Մանուէլ, Սամեհան, Տրդատ, Խաչատուր Քարագործ (Ժ. դար):

ԺԲ. դարէն կը ներկայացնէ Յովհաննէս, Ժամհայր Շինող, Մխիթար Հիւսն նէս, Ժամհայր Շինող, Մխիթար Հիւսն եւ Յովհաննէս: ԺԳ. դարէն Զուանդիկ, Վեցիկ, Ագրայրիկ, Ընձակ, Դաղան, Ոլտ, Յոհաննէս, Մինաս, Մխիթար, Շնորհաւոր Ագրար, Սիրանես, Շահէր, Ֆրեր Կարնեցի, Մխիթար, Մոմիկ: Հոս միջնադարեայ թող ինձի ներուի պահ մը կանգ առնել Մոմիկի մասին:

Ս. Բարխուդարեան իր այս ընտիր գործին մէջ համեմատաբար երկար կը խօսի Մոմիկի մասին, որ ոչ միայն գրչագիր, մանրանկարիչ, այլ եւ քարաքանդակ էր: Յարգելի գիտնականը խօսելով Մոմիկի արդէն ծանօթ գրչագիրներուն մասին, կը մոռնայ կարեւորագոյն մը, խիստ շահեկան եւ երկար յիշատակարանով, ուր Մոմիկ իր մասին կը խօսի եւ այլուստ անծանօթ տեղեկութիւններ կու տայ: Այդ գրչագիրը այժմ կը պահուի Միացեալ Նահանգներու, Հարթֆորտ քաղաքի, Իւնիոն Թէոլոճիքալ Սէմինարի մատենադարանին մէջ, քսան ուրիշ հայերէն գրչագիրներու հետ: Այս գրչագրին յիշատակարանը հրատարակած եմ «Բազմավէպ»ի Սեպտ.–Հոկտ. 1947 թուին մէջ (էջ 216–217), ԴԱՐՁԵԱԼ ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ աշխատութեանս մէջ: Մոմիկ այս յիշատա-

կարանին մէջ կը յիշէ որ այս Աւետարանը սկսած էր գրել ՉԾԶ (1307)ին «ի հրեշտակերամ մենաստանիս Նորավանից, ի դամբարանի մեծ եւ պատուաւոր իշխանացն Սմբատայ եւ Տարսայիճին»։ Սակայն 1307ին, «ի նմին ամի՝ յաւուրսն աշնան ես Մոմիկ գրիչ եւ Պաւղոս վարդապետ երկու աւետարան սկսեալ հրամանաւ տ(է)ր Օրպէլ Յովանիսի կատարեցաք՝ բայց ես (Մոմիկ) ՅԱՋԱՅ ՎԱՏԵԱԼ՝ զհամարառ(բառ)ան եւ ճապաղ ցանկն եւ զսակենկարսն ոչ կարացի ի գլուխ հանել։ Աւա՛ղ եւ եղո՛ւկ իմոյ տկարութ(եան)ս զի իմով ձեռամբ ոչ եղեւ»։

Որոշ է որ Մոմիկ Աւետարանը գրելէ վերջ, իր աչաց տկարութեան պատճառաւ, չի կրնար մանրանկարել եւ ծաղկել իր գրչագրած Աւետարանը։ Տարիներով այդպէս իսկ կը մնայ, մինչեւ որ օր մը դարձեալ Մոմիկ կը կարողանայ գրել։ «Բայց յետոյ Յոհանէս գրիչ զթերին ելից, եւ Թորոս (Տարօնեցին Յ. Բ.) զսակենկարսն։ Յուսովն որ առ Յիսուս զկնի սակաւ ամաց լոյս աչաց իմոց դարձաւ առ իս ի թուիս ՉՁ (1331) եւ գրիչատակարանս ամբարի եւ գրեցի հրամանաւ տ(է)ր Տարսայիճին, մականուն, տ(է)ր Ստեփանոսի որդւոյ Զալալին։ Որ հրամանաւ եւ արդեամբք մեծ պարոնին Բիւրթէլին յայսմ ամի զարդարեաց զաւետարանս ոսկով եւ արծաթով ի մայրաքաղաքիս Յեղեղիս՝ ի Նորավանս զոր իւրով ի նոր շինեալ եկեղեցի կատարեաց՝ յանուն սրբուհւոյ ա(ստուա)ծածնին, եւ սրբոյն Նիկողայոսի՝ եւ Քրիստափորոյ սրբոյ»։

Ուրեմն պէտք է եզրակացնել որ 1307էն մինչեւ 1331, Մոմիկ աչացաւով կը տառապէր, այնքան լուր՝ որ Աւետարանին գրչութիւնը, մանրանկարչութիւնը եւ ծաղկումը չէր կրնար գլուխ հանել։ Կը խորհիմ որ Մոմիկի այս յիշատակարանը ՇԱՏ կարեւոր է թէ՛ իր կենսագրութեան եւ թէ իրեն վերագրուած գործերուն այս շրջանին առընչութեամբ։ Տարակոյս չկայ որ Մոմիկ իբր մանրանկարիչ եւ ծաղկող գրչագիրներու՝ անհրաժեշտաբար ուսումնասիրուելիք նիւթ է։

Բարխուդարեան չարունակելով իր շահեկան աշխատութիւնը, ԺԳ. դարէն մեզի կու տայ ուրիշ վարդապետներ ալ, ինչպէս Գալշաղ, Գրիգորիկ, Զեքիոս, Գրիգոր, Աշոտ, Խաչենիկ Անեցի, Շահէն, Ովանէս։

ԺԴ. դարէն կը յիշէ Բուտ, Կիրակոս։ ԺԵ. դարէն ճարտարապետներուն մասին խօսած տեղն (էջ 104ա) կ'ըսէ թէ Յովհաննէս անուն պատանին որ յետոյ վարդապետ եղաւ «մեկնում է այդ ժամանակ Սիւնիքում եւ ամբողջ Հայաստանում հռչակ հանած Յ. Որոտնեցու մօտ, ուր 12 տարի աշակերտելով նրան՝ Ապրակունիսի վանքում...»։ Արդարեւ գրութիւնը պարզ չէ։ Ես այնպէս ըմբռնեցի թէ Յ(ովհաննէս) Որոտնեցիի մօտ կ'աշակերտի Սիւնիքի մէջ (Ապրակունեաց վանք?)։ Սամուէլ Անեցիի չարունակողը կը վկայէ որ 1386ին Որոտնեցի Երզնկայէն կ'անցնի Որոտան եւ 1388ին արդէն մեռած է։ Կը խորհիմ որ Բարխուդարեանի վերը մեր յառաջ բերած մասը չփոթութեան արդիւնք է եւ սխալ։ ԺԵ. դարէն կան Ներքամատ, Յիսայ, Երեք Գրիգորներ, Դաւիթ, Յովհաննէս, Տիրատուր, Սուլէյման, Նաւասարդ, Սարգիս, Աղիզ, Շահնազար, Գրիգոր, Սարգիս, Սահակ Հիզանեցի (Խիզանեցի), Մուրադ, Գաբրիէլ, Հայրապետ, Դանիէլ, Թումա։

Երրորդ գլուխով, հեղինակը մեզի կու տայ «Քանդակազարդող Վարպետներ», որոնցմէ բաւական թիւով հասած են մեզի իրենց անուններով։ Կը խօսի խաչքարերու ծագման մասին, որոնց նախատիպերը փայտեայ էին, նոյնիսկ Լուսաւորչէն կանգնուած։ Հնագոյն քարէ խաչերը հաւասարաթեւ էին ըստ հեղինակին, եւ ասկէ վերջ էր որ քարէ տախտակաձեւ քառանկիւններու վրայ քանդակուեցան խաչքարերը, այնպէս ինչպէս ծանօթ են առհասարակ մեզի այժմ։ Հեղինակը առանձին հատուած մը կու տայ «Խաչքարեր կանգնեցնելու նպատակներ»ու մասին։ Խաչքարերը պատրաստողները ծանօթ էին իբր գծող, յաւրինող, աւելի յաճախ կազմող, եւ առաջին գծողը կը յիշուի 1123ին,

Յեսու գծող (Մշոյ Առաքելոց վանքի պարիսպէն դուրս խաչքար)։ Ընդամէնը կը արուի խաչքար կազմողներու 139 անուններ։

Զորրորդ գլուխը մեզի կու տայ «Վիմագիր գրիչներ», թիւով 49 հատ։ Իսկ Ե. գիր գրիչներ» թիւով 49 հատ։ Իսկ Ե. գլուխով՝ «Քարտաշ, որմնադիր եւ այլ վարպետներ»։ Ասկէ վերջ կը տրուին 95 նկարներ։ Այսպէս կ'աւարտի այս մեծարժէք աշխատութիւնը, որուն համար հեղինակին երախտապարտ ենք։

* * *

ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ – Եւգինէ Մուշեղեան։ Քառածալ, լաթակազմ, էջf 176, նկարազարդ։ Երեւան 1964։

Գիտական լրջութեամբ անփոխարինելի աշխատանք մը, որ շատ կը գիւրացնէ արտասահմանեան ուսումնասիրողներուն գործը, նամանաւանդ երբ Երեւան այցելելով, թանգարանային իրերու արձանագրութեանց համար, ստիպուած չեն ըլլար երկար ժամանակ սպառելով արձանագրութիւնները կարդալու եւ կամ զանոնք պահարաններէն հանել տալով նեղութիւն պատճառելու։

Սկիզբի 48 էջերը, երկուքուկէս ներածական էջերէն զատ, արձանագրութիւնները կը ներկայացնեն իրերու ընդհանուր գծաձեւերուն մէջ իրենց տեղը։ Էջ 49էն եւթ, կը տրուին յիշատակարաններ եւ արձանագրութեանց տպագրեալ ձեւը, վերծանութիւնը, ոգագրութիւնները պարզուած, երբեմն պակասները ամբողջացուած, միշտ խղճամիտ գիտական մերձեցումամբ։

Թանգարանը պահուած իրերուն իւրաքանչիւրը, որ արձանագրութիւն ունի, հոս ներկայացուած է տալով արձանագրութեանց տպագրեալ մասերը փակագծի մէջ պարզուած, եւ եթէ նախապէս հրատարակուած է՝ կը տրուին տարբերակները։ Նախ կը տրուին 24 քարի կամ խաչքարի արձանագրութիւններ, որոնց հնագոյնը Եղբ կաթողիկոսին երկլեզու արձանագրութիւնն է 633 Քրիստոսի թուականով, Աւանէն թանգարան բերուած։ Թէեւ կրնայ ըլլալ որ անթուական տապանաքարը՝ Ապարանէն բերուած՝ ըլլայ նոյնիսկ Զ. դարէն։ Քարէ իրերուն կը յաջորդեն փայտեայ իրերը իրենց արձանագրութեամբ, որոնց հնագոյնն է նշանաւոր դուռը՝ Մշոյ Առաքելոց վանքին՝ 1134 թուականէն։

Թիւ 35ով կը սկսին արծաթեայ իրերը, հնագոյնը դժբախտաբար միայն 1660էն է։ Հակառակ որ հայերը հնուց նշանաւոր արծաթագործներ եղած էին, թանգարանին հաւաքման մէջ շատ հին նմոյշներ չեն հասած։ Տաթեւէն բերուած իրերը բաւական մեծ բաժին մը կը կազմեն։

Թիւ 97ով կը սկսին ձեռագործ իրերը։ Հնագոյնը 1410 թուականով վարշամակ մըն է, իսկ ամենակարեւորը 1601 թուականով Պուրսայի գործ գիպակն է (թիւ 98), որուն մասին առիթ պիտի ունենանք երկար խօսելու, երբ Հայկական Դիպակներու վրայ իմ անտիպ ուսումնասիրութիւնս հրատարակուի։ Թիւ 187ով կը տրուին պղինձէ իրերը, որոնց հնագոյն եւ սքանչելի նմոյշն է 1477էն։ Նոյնիսկ այս թիւ 187 Սեղան–սինին, իրական գլուխ գործոց մըն է արուեստի։ Թիւ 204ը շատ հաւանաբար օղիի անագեայ ման մըն է եւ ոչ թէ «մասունքատուփ թիթեղից» ինչպէս նշանակուած է։ Օղիի այս մաններուն մասին գրած եմ ՀԱՍԿ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔԻ 1957 (Գ. տարի) թիւին մէջ, բազմաթիւ նկարներով (տես էջ 110–129)։

Թիւ 284էն վերջ կը տրուին յաւելուած կտորներ մինչեւ թիւ 307, որմէ եւք անուանացանկ, ժամանակագրական տախտակ, եւայլն։

Մեծապէս արժէքաւոր կը նկատեմ այս հատորը, որ առաջինն է շարքին։ Եւգինէ Մուշեղեանի շատ երախտապարտ ենք ընտիր աշխատութեան համար, որուն արձանագրութեանց հարազատութիւնը կ'ենթադրուի Պրոֆ. Կարոյ Ղաֆադարեանի պատասխանատու խմբագիր ըլլալը։

Յ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ